

Калаур Іван Романович,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри цивільного права
і процесу юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету

ДОГОВІР У МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН З ПЕРЕДАННЯ МАЙНА В КОРИСТУВАННЯ

Досліджено роль договору у механізмі правового регулювання відносин з передання майна в користування. Встановлено особливості договору як юридичного факту та індивідуального регулятора вказаних право-відносин. Визначено роль закону і договору та їх співвідношення в інфраструктурі регулювання досліджуваних договірних відносин.

Ключові слова: договір, майно, користування, юридичний факт, закон.

Калаур И. Р.

Договор в механизме правового регулирования отношений по передаче имущества в пользование

Исследовано роль договора в механизме правового регулирования отношений по передаче имущества в пользование. Установлены особенности договора как юридического факта и индивидуального регулятора указанных правоотношений. Определена роль закона и договора и их соотношение в инфраструктуре регулирования исследуемых договорных отношений.

Ключевые слова: договор, имущество, использование, юридический факт, закон.

Kalaur I.

Contract in the mechanism of legal regulation of relations on the transfer of property in use

The article is devoted to the study of the role of the contract in the legal regulation mechanism of relations dealing with the transfer of property in use. The peculiarities of the contract as a legal fact and individual regulator of these relationships are outlined. The role of law and contract and their correlation in the regulation infrastructure of contractual relationship under question are defined.

Keywords: contract, property, using, juridical, fact, law.

Постановка проблеми. Принциповою особливістю механізму правового регулювання договірних відносин у юридичній літературі визначено наявність у ньому договору та характер його взаємодії із законом. У механізмі правового регулювання договір відіграє, з одного боку, роль юридичного факту стосовно закону, а з іншого – самостійно, як і закон, регулює договірні правовідносини [1, с. 180–181].

Аналіз останніх досліджень. Роль договору у механізмі сучасного правового регулювання цивільних відносин та механізм правового регулювання договірних відносин як послідовність правових явищ, які опосередковують динаміку договірних зобов'язань, стали предметом дослідження у наукових працях С. О. Погібного, О. А. Беяневич, М. Ф. Казанцева, В. В. Луця, М. М. Сібільова, В. Л. Яроцького.

Метою наукового дослідження є визначення ролі договору у сучасному механізмі правового регулювання відносин з передання майна в користування та з'ясування співвідношення нормативного та індивідуального регуляторів цих відносин.

Виклад основного матеріалу. Цивільно-правовий договір у всіх правових системах є одним з основних елементів правопорядку, який юридично забезпечує дійсність обмінних процесів з метою задоволення потреб суспільства, окремих його громадян або їх об'єднань [2, с. 41]. Через це договір, як і закон, виконуючи функції соціального регулятора, є обов'язковим елементом механізму правового регулювання договірних відносин. Кожен з них уособлює окремі види регулятивного впливу (нормативне і індивідуальне), однак «...тільки шляхом поєднання регулятивних потенціалів закону і договору» можуть бути врегульовані договірні відносини [1, с. 16]. Використання положень цих двох регулятивних рівнів, на переконання професора В. Л. Яроцького, складає специфіку механізму цивільно-правового регулювання загалом [3, с. 22].

У центрі правопорядку всіх історичних етапів розвитку економічних відносин та в полі зору дослідників договірної тематики магістральним завжди було і залишається питання ролі закону і договору та їх співвідношення в інфраструктурі регулювання договірних відносин.

Досліджуючи співвідношення актів цивільного законодавства та договору, М. М. Сібільов зауважив, що «...у правовій сфері, де пануюче місце посідала держава з авторитарним режимом, єдиним регулятором суспільних відносин визнавалися норми актів законодавства, які мали здебільшого імперативний характер. Роль же договору як регулятора суспільних відносин (насамперед у сфері економіки) була знижена за рахунок підвищення ролі адміністративних (владних) актів, у тому числі актів планування. Зміст договорів, що укладалися на підставі планових актів, повинен був відповідати цим актам у повному обсязі» [4, с. 38]. Саме тому в механізмі правового регулювання суспільних відносин договору було відведено роль лише юридичного факту [4, с. 37]. Така концепція договору у радянській правовій доктрині підсилювалася відсутністю у законодавстві того часу нормативного визначення співвідношення правової норми і договору.

Однак, незважаючи на домінування у радянській правовій доктрині концепції договору лише як юридичного факту, знані у той час дослідники договірної тематики аргументовано та послідовно доводили статус договору як акта регулятивного впливу на суспільні відносини [5, с. 73–74]. Так, Р. О. Халфіна зауважувала, що «...упродовж всього часу існування обумовленого договором правовідношення саме договір є критерієм правомірності поведінки сторін у цьому правовідношенні, прикладом, якому повинна відповідати поведінка сторін» [6, с. 106].

У нинішніх умовах, коли основним кредом сфери приватного життя стала свобода, домінуючого значення набув диспозитивний підхід до регулювання цивільних правовідносин, що в кінцевому результаті змусило законодавця переосмислити роль нормативного та індивідуальних регуляторів у механізмі правового регулювання. У ЦК України (ст. 6) вперше на рівні основного акта цивільного законодавства вирішено питання співвідношення цих двох регулятивних чинників. Зокрема, сторони мають право укладати договори, які не передбачені актами цивільного законодавства, за умови, що вони відповідають загальним засадам цивільного законодавства (тобто укладати непоіменовані договори). Водночас сторони, укладаючи поіменовані договір, можуть врегулювати у цьому договорі свої відносини, які не врегульовані актами цивільного законодавства, а також вони можуть відступати від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд. Однак сторони не мають права відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їх змісту або із суті відносини між ними.

Отже, у ЦК України «...закон перестає вважатися істиною в останній інстанції» [7, с. 42], а договір представлений як засіб договірного регулювання поведінки сторін у цивільних правовідносинах. Його роль вже «...не обмежується тільки тим, що він впливає на динаміку цивільних правовідносин (породжує, змінює або припиняє їх), а відповідно до вимог законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості визначає зміст конкретних прав та обов'язків учасників договірних зобов'язань» [8, с. 15]. Будучи юридичним регулятором поведінки осіб, які вступають у договірні відносини, договір «во ім'я» їхніх інтересів забезпечує об'єктивну можливість врегулювати ті сфери їхнього договірного співжиття, які не опосередковані нормативною регламентацією. У цих випадках йдеться про внутрішнє регулювання суспільних відносин правилами, викладеними в договорі, що йменується у юридичній літературі саморегулюванням.

Таким чином, «...існують дві базові моделі правового регулювання договірних відносин – внутрішнє регулювання (саморегулювання) та зовнішнє (імперативне, державне регулювання)» [9, с. 58]. Перше із них обумовлене загальноновизнаними засадами у цивільному праві, адже «...на відміну від галузей публічного права, у цивільному праві пріоритет у виборі моделі поведінки має належати самим суб'єктам» [10, с. 23]. Щодо зовнішнього регулювання законом встановлюються загальні для всіх правила поведінки, тобто, окрім імперативних, також ті, які стають юридично значимими для його сторін, якщо вони не вважали за потрібне встановити для себе іншу можливу поведінку. Отже, «...зі сторони норм права пред'являється певне коло вимог і тим самим створюється їх правовий режим, визнається їх юридична сила, яка засновується на державному примусі» [11, с. 5–6].

Сьгодні теми свободи договору, диспозитивності регулювання цивільних відносин отримала різностороннє висвітлення та широкомасштабні напрацювання доктриною цивільного права. Однак поряд із розвитком концепції договору як основного інструментарію індивідуального регулювання приватноправової сфери, що само по собі є доволі важливим і необхідним, паралельно отримала імпульс дискусійна тематика правової природи правил поведінки, які встановлюють індивідуальні договори. Доволі не просте і не другорядне за своєю значимістю питання зумовлює зрозумілий інтерес і прагнення багатьох дослідників всесторонньо і аргументовано його вирішити.

Одні автори, розцінюючи регулятивну природу договору як аксіому, доволі аргументовано доводять, що договір необхідно розглядати «...як форму закріплення норм цивільного права, при цьому учасни-

ки цивільних відносин визнаються суб'єктами їх договірному регулювання нарівні з державою» [12, с. 13]. Норми договору, згідно з якими сторони відступають від положень закону, з погляду З. В. Ромовської, мають вважатися нормами цивільного права [7, с. 42].

Інші дослідники, залишаючись на позиції консервативного розуміння права, називають індивідуальне регулювання як складову досліджуваного механізму «піднормативним» рівнем [3, с. 22].

Безперечно, що зміна та розвиток економічних відносин, суспільства і держави надали імпульсу юридичній доктрині для переосмислення поняття, сутності, форм, функціональної значимості та змісту права. Сьогодні вітчизняна цивілістична теорія і практика значною мірою зосередилися на аналізі саме позитивного права, підкреслюючи при цьому, що природне право позбавлене відповідної змістовності, понятійної визначеності та загальної значущості [13]. Саме у цьому новітньому баченні права майбутнє вирішення питання регулятивної функції цивільно-правових договорів та правової природи їхніх норм.

Тенденція до розширення функціонального навантаження договору в механізмі правового регулювання договірних відносин, окремим видом яких є відносини про передання майна у користування, дає змогу запевнити, що у теперішньому правовому порядку договір виконує подвійну функцію в механізмі правового регулювання останніх: з одного боку, він виконує роль юридичного факту, будучи імпульсом динаміки відносин між його сторонами, а з іншого – регулює вказані відносини. Через те договір можна розглядати як у його статичності, тобто через оцінку договору як юридичного факту, так і з динамічної сторони, тобто як регулятор досліджуваних відносин.

Як юридичний факт договір (найму (оренди), позички) з огляду на обов'язковість його виконання є важливим інструментарієм реалізації прав учасників відносин, які ним опосередковуються, адже соціально-правова значущість цього договору полягає саме у добровільному виконанні його умов щодо передання, користування майном і його повернення власнику. Однак основна особливість договору як юридичного факту порівняно з іншими юридичними фактами виявляється у тому, що договір «...не просто переводить приписи законодавства в площину конкретних правовідносин, а створює умови, за яких суб'єкти договору самі, своєю волею створюють суб'єктивні права і обов'язки навіть тоді, коли законодавство не визначає змісту їх дій або передбачає лише загальні напрямки і межі правового регулювання, дозволяючи конкретизувати відносини на розсуд контрагентів» [14]. Така його особливість зберігається не тільки на стадії виникнення правовідносин про передання майна у користування, а й на стадії їх зміни чи припинення. Проте сам факт укладання договору обумовлює лише виникнення відносин про передання майна у користування. Подальший їх розвиток відбувається за настання інших юридичних фактів (передання майна у володіння користувачеві, державна реєстрація права користування тощо).

Регулятивна значущість договору у правовому регулюванні відносин про передання майна у користування виражається в еквіваленті співвідношення нормативного та індивідуального регуляторів цих відносин. Необхідно зазначити, що сучасний стан правового регулювання цих відносин свідчить про намагання законодавця змоделювати для них детальний правовий порядок. Водночас така деталізація не нівелює в цій сфері майнового обороту дію однієї із засад цивільного законодавства – свободу договору, адже більшість норм, які регулюють приватноправовий сектор досліджуваних відносин, мають диспозитивний характер, про що свідчить застосування законодавцем при моделюванні їхнього змісту таких словосполучень: «встановлюється договором», «договором може бути встановлено», «за вибором сторін», «визначається за домовленістю», «якщо інше не встановлено договором», «за згодою». Всі вони є проявом диспозитивності у правовому регулюванні відносин про передання майна в користування і засвідчують можливість сторін вказаних договорів відступити від законодавчих приписів та встановити погоджене ними правило поведінки або можливість одного із них діяти на власний розсуд за наявності обставин, визначених у гіпотезі норми. Таким чином, «...закон визначає права і обов'язки сторін, які уклали договір тільки в тих випадках, коли вони самі не визначили на свій розсуд умови договору» [15, с. 190].

Регулятивна функція договору впливає із наміру сторін добровільно його виконати і скерована на моделювання їхніх суб'єктивних прав і обов'язків, які після укладання договору визначають зміст їх поведінки у договірному співжитті. Показовим нормативним прикладом цього є ст. 1134 Французького цивільного кодексу, де зазначено, що «...законно укладені домовленості займають місце закону для тих, хто їх уклав».

У правовому регулюванні відносин про передання майна у користування немаловажливим значення мають типові договори, правочинність яких визначена у ч. 1 ст. 630 ЦК України. Відповідно до цієї норми, договором може бути встановлено, що його окремі умови визначаються згідно з типовими умовами договорів певного виду, оприлюднених у встановленому порядку. Наприклад, наймодавець за договором прокату

з огляду на те, що цей договір є договором приєднання, може встановлювати типові умови цього договору, які не можуть порушувати прав наймача, встановлених законом (ч. 2 ст. 787 ЦК України). Водночас у ч. 2 ст. 179 ГК України зауважується, що у визначених законом випадках Кабінет Міністрів України та уповноважені ним органи виконавчої влади затверджують типові договори та можуть рекомендувати орієнтовні умови господарських договорів (примірні договори). Типові договори можуть мати форму самостійного нормативного акта або виступати як додаток до нормативних актів і відтворювати їх окремі положення [16, с. 317]. Так, типові договори оренди державного майна розробляє і затверджує Фонд державного майна України, а типові договори оренди майна, що належить Автономній Республіці Крим або перебуває у комунальній власності, затверджують відповідно Верховна Рада Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 10 ЗУ «Про оренду державного та комунального майна» [17]). Сьогодні на загальнодержавному рівні наказом Фонду державного майна № 1774 від 23.08.2000 р. затверджено Типовий договір оренди цілісного майнового комплексу державного підприємства (структурного підрозділу підприємства) та Типовий договір оренди індивідуально визначеного (нерухомого або іншого) майна, що належить до державної власності [18]. Відповідно до ст. 14 ЗУ «Про оренду землі» [19] постановою Кабінету Міністрів України № 220 від 03.03.2004 р. затверджено Типовий договір оренди землі [20], однак він не приведений у відповідність до ЗУ № 191-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)» від 2.02.2015 р. [21]. Постановою № 420 від 29.05.2013 р. затверджено Типовий договір оренди водних об'єктів відповідно до вимог ст. 51 Водного кодексу України [22]. Наказом Державного комітету України по земельних ресурсах № 5 від 17.01.2000 р. затверджено Типовий договір оренди земельної частки (паю) [23]. Вказані типові договори затверджені державними органами влади у відповідних нормативно-правових актах, що вказує на їх нормативний характер.

Примірні договори мають рекомендаційний характер та визначають бажану договірну модель. У сфері правового регулювання відносин про передання майна у користування наказом Фонду державного майна № 1774 від 23.08.2000 р. затверджено Примірний договір про відшкодування витрат балансоутримувача на утримання орендованого нерухомого майна та надання комунальних послуг орендарю, а наказом Міністерства України у справах науки і техніки № 59 від 03.03.1998 р. затверджений Примірний договір фінансового лізингу.

Погоджуємося з думкою, що якщо уповноваженим органом, який затвердив типовий, примірний чи зразковий договори, не застережено щодо обов'язкового чи рекомендаційного характеру дії їх умов, то має діяти презумпція необов'язковості умов цих договорів для сторін, що укладають відповідний договір [24, с. 81]. Проте таке застереження може бути передбачене і в нормативному акті, що передбачає затвердження типового договору. Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 10 ЗУ «Про оренду державного та комунального майна» укладений сторонами договір оренди в частині істотних умов повинен відповідати типовому договору оренди відповідного майна.

Висновки. Підсумовуючи викладене, зауважимо, що орієнтир організації сучасного правового порядку майнових відносин на свободу договору розширив функціональне навантаження цього правового феномена у механізмі регулювання відносин про передання майна у користування. Сьогодні договір відіграє не тільки роль юридичного факту, який є первинним «імпульсом» в динаміці вказаних відносин, а й виконує функцію основного інструментарію індивідуального регулювання приватноправового сегмента досліджуваної сфери майнового обороту. Будучи юридичним регулятором поведінки осіб, які вступають у договірні відносини, договір «во ім'я» їхніх інтересів забезпечує об'єктивну можливість врегулювати ті сфери їхнього договірного співжиття, які не опосередковані нормативною регламентацією.

Література

1. Казанцев М. Ф. Концепция гражданско-правового договорного регулирования [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Михаил Федорович Казанцев ; Уральская государственная юридическая академия. – Екатеринбург, 2008. – 333 с.
2. Кузнецова Н. С. Подрядные договоры в инвестиционной деятельности в строительстве [Текст] / Н. С. Кузнецова ; Киевский государственный университет им. Т. Г. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1993. – 158 с.
3. Яроцький В. Л. Характеристика основних стадій механізму цивільно-правового регулювання [Текст] / В. Л. Яроцький // Право України. – 2010. – № 12. – С. 18–24.
4. Сібільов М. М. Цивільно-правовий договір як регулятор суспільних відносин [Текст] / М. М. Сібільов // Право України. – 2014. – № 2. – С. 34–44.

5. Александров Н. Г. К вопросу о роли договора в правовом регулировании общественных отношений / Н. Г. Александров // Ученые записки ВИНУН. – 1946. – Вып. 6. – С. 60–83.
6. Халфина Р. О. Значение и сущность договора в советском гражданском праве / Р. Ф. Халфина. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1954. – 237 с.
7. Ромовська З. Проблеми загальної теорії права у проекті ЦК України [Текст] / З. Ромовська // Кодифікація приватного (цивільного) права України / за ред. проф. А. Довгерта. – К, 2000. – 292 с.
8. Луць В. В. Контракти у підприємницькій діяльності : навч. посіб. / В. В. Луць – [2-ге вид., стер.] – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 560 с.
9. Сібільов М. М. Співвідношення актів цивільного законодавства і договору та базові моделі регулювання договірних відносин за чинним Цивільним кодексом України [Текст] / М. М. Сібільов // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. 2014. – С. 56–61.
10. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. Т. I / за відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 832 с.
11. Илларионова Т. И. Поднормативное регулирование имущественных отношений в гражданском праве / Т. И. Илларионова // Проблемы обязательственного права. Свердловск, 1989. – С. 4–15.
12. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Сергій Олексійович Погрібний ; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2009. – 412 с.
13. Майданик Р. А. Цивільне право: Загальна частина. Т. 1. : Вступ у цивільне право : підруч. [Електронний ресурс] / Р. А. Майданик. – К. : Алерта, 2012. – 472 с. – Режим доступу : http://mobile.pidruchniki.com/1482111146581/pravo/spivvidnoshennya_norm_ukrayini
14. Марченко Н. М. Источники права : уч. пособ. [Електронний ресурс] / Н. М. Марченко – Режим доступу : https://books.google.com.ua/books?id=PT_gImmVUV4C&pg=PT284&lpg=PT284&dq=%C2%A7+3.#v=onepage&q=%C2%A7%203.&f=false.
15. Правоприменение в Советском государстве / Болдырев Е. В., Братусь С. Н., Венгеров А. Б. [и др.] ; отв. ред. : Кузнецов И. Н., Самощенко И. С. – М. : Юрид. л-ра, 1985. – 304 с.
16. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / кол. авт. : О. А. Беляневич, О. М. Вінник, В. С. Щербини за заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини [та ін.]; – [2-ге вид., перероб. і допов.]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 720 с.
17. Про оренду державного та комунального майна : Закон України в редакції Закону № 98/95-ВР від 14.03.1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 15. – Ст. 99.
18. Про затвердження договорів оренди : наказ Фонду державного майна України № 1774 від 23.08.2000 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – № 52. – Ст. 2281.
19. Типовий договір оренди індивідуально визначеного (нерухомого або іншого) майна, що належить до державної власності : наказ Фонду державного майна України № 1774 від 23.08.2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 52. – Ст. 2281.
20. Про оренду землі : Закон України в редакції Закону № 1211-IV від 02.10.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 10. – Ст. 102.
21. Про затвердження Типового договору оренди землі : постанова Кабінету Міністрів України № 220 від 03.03.2004 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 9. – Ст. 527.
22. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція) : Закон України № 191-VIII від 2.02.2015 р. // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 21. – Ст. 133.
23. Водний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.
24. Бервено С. М. Проблеми договірного права України : моногр. / С. М. Бервено. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 392 с.